

Лекція 3. КИЇВСЬКА РУСЬ. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА (IX – СЕРЕДИНА XIV ст.)

В IX ст. внаслідок тривалої політичної та соціально-економічної еволюції східного слов'янства, збагаченої досвідом сусідніх народів, виникла держава Київська Русь. Її ядром стало Середнє Подніпров'я, де традиції політичного розвитку сягали ще скіфських часів.

Русь розвивалася в межах загального історично-культурного процесу середньовічної Європи. На заході він був прискорений виникненням “варварських королівств” та наступним об'єднанням романо-германського світу в імперію Карла Великого, в центрі та на півдні – появою перших політичних утворень західних та південних слов'ян – королівства Само, І Болгарського царства, а згодом – ранньофеодальних держав морован, сербів, хорватів, чехів, поляків. В житті східного слов'янства особливу роль відіграла Київська Русь. Вона відкрила новий – феодальний період його історії, сприяла християнізації суспільства, зміцнила обороноздатність проти степових кочівників. Часи Давньоруської держави позитивно позначилися на етнічному розвитку слов'ян, а чисельні економічні, соціальні та культурні досягнення справляли вплив на сусідні неслов'янські народи. Русь посіла одне з чільних місць в системі європейських політичних та економічних відносин, утвердивши свій авторитет не тільки на міжнародній арені, а й у свідомості русичів. Адже, як зауважував визначний церковно-політичний діяч XI ст. митрополит Іларіон, великі київські князі “не в бідній бо і невідомій землі володарювали, але в Руській, що відома й чути всіма чотирма кінцями землі”.

Маючи на меті з'ясувати закономірність виникнення, розглянути сутність та етапи еволюції державної організації Київської Русі, особливості її суспільно-економічного та культурного розвитку, визначити історичне

значення та спадкоємність традицій Давньоруської держави в наступні часи, лекція побудова за таким планом:

1. Передумови утворення Давньоруської держави.
2. Етапи політичного розвитку Київської Русі. Особливості її суспільно-політичного життя та культури.
3. Галицько-Волинська держава – наступниця Київської Русі.

1. Передумови утворення Давньоруської держави. Питання про виникнення Київської Русі – одне з актуальних проблем вітчизняної історії – є одночасно і одним з найдавніших її питань. Вперше (і досить чітко як для свого часу) його поставив автор знаменитої “Повісті временних літ” чернець Києво-Печерського монастиря Нестор близько 1111 р.: “Звідки пішла Руська земля і хто в Києві став першим княжити?”. Праця Нестора досі залишається серед головних джерел вивчення проблеми. Однак сучасна історична наука має в своєму розпорядженні не тільки писемні пам’ятки давньої Русі, свідчення візантійських, арабських, західноєвропейських хронік, а й результати археологічних досліджень. Вони розкривають складний процес утворення ранньослов’янської державності далеко більш достовірно і детально.

Для формування передумов виникнення держави у східних слов’ян вирішальними були VI-VIII ст. Саме тоді слов’янство переходило від так званої “військової демократії” – останньої стадії первісного ладу до диференційованого суспільства, а разом з тим з’являлися і зародки його політичної організації.

Протягом V-VIII ст. завершився процес слов’янського розселення. Більш як дві сотні племен, об’єднавшись в 14 племінних союзів, зайняли величезні обшири Східної Європи. “Повість временних літ” так засвідчує їх розташування. Вздовж середнього Дніпра жили поляни; на Лівобережжі, в басейнах річок Десни, Сейму, Сули і Ворскли – сіверяни; в дніпровському Поліссі – древляни; в басейні Західного Бугу-дуліби; в басейнах Південного

Бугу і Дністра, сягаючи Чорного моря – тиверці та уличі; над річками Сяном і верхнім Дністром – хорвати; між верхів'ями Дніпра і Сожу – радимичі; в басейні Прип'яті – дреговичі тощо.

Східнослов'янські союзи племен являли собою виразні етнокультурні спільності, що й відбито в літописі: “Мали бо вони звичаї власні й закони батьків своїх і сказання, і кожний - свій норів”. На думку окремих істориків, територіальний принцип об'єднання дає підставу вважати ці народності своєрідним аналогом “варварських королівств” західного світу. Такі об'єднання називалися “землями” і мали князів, які в міру подальшого згуртування підкорялися вищому князю.

Загалом племена VI-VIII ст. знаходилися на приблизно однаковому рівні культурно-економічного та суспільного розвитку, однак подекуди він здійснювався інтенсивніше. Одним із таких районів було Середнє Подніпров'я. Населення тут вирощувало майже всі відомі в ранньому середньовіччі культури – просо, жито, пшеницю, овес, ячмінь, боби, горох та ін.; використовувані знаряддя засвідчують наявність плужного орного землеробства. Досить високий рівень сільськогосподарського виробництва не тільки забезпечував продовольчі потреби, а й створював значну частку додаткового продукту. Це, як і виокремлення залізоробного, ковальського, ювелірного та іншого ремесла в особливу галузь господарської діяльності, сприяло появі приватної власності, стимулювало обмін і торгівлю. Знахідки візантійських та арабських монет, скарбів дорогоцінних виробів іранських та візантійських майстрів VI-VIII ст. в багатьох місцях Середнього Подніпров'я свідчать про налагодження міжнародних торгових зв'язків.

Нові явища економічного життя, як і численні воєнні походи, прискорили майнову і соціальну диференціацію суспільства. З'явилося рабство; досить помітною силою стала племінна знать, із середовища якої обиралися воєнні вожді – князі. Імена деякого з них – Ардагоста, Мусокія, Пірогоста – донесли до нас візантійські хроніки.

Розширення територій об'єднаних племен, постійні війни, потреба племінної верхівки у захисті своїх інтересів обумовили виділення князів та їх оточення – дружини в привілейовану групу професійних воїнів, що стояла поза общиною і над нею. При цьому роль народних зборів зменшувалася, а князівська влада, висуваючись на перший план, поступово переносилася і на цивільне життя. Її опорою була дружина та розгалужена система укріплених поселень – “градів”, що стали адміністративно-політичними та культовими центрами. Згодом частина градусів перетворилася на справжні феодальні міста.

Таким чином, союзи племен поступово переросли в утворення більш високого суспільно-політичного рівня – племінні княжіння. Вони були додержавними об'єднаннями, на основі яких безпосередньо складалася слов'янська державність. Арабські джерела на рубежі VIII-IX ст. засвідчують існування трьох її осередків: Куявії (на землях полян), Славії (у ільменських слов'ян) та Артанії (місце знаходження точно не визначено, можливо, на північному сході чи півдні слов'янських земель).

Найінтенсивніше процес державної консолідації слов'янських племен розгортався в Подніпров'ї. Ініціатором політичного згуртування тут стало княжіння полян. Вони проживали у вигідному геополітичному середовищі, майже в центрі праукраїнської людності, на перехресті важливих торгових шляхів до Північного Причорномор'я і Візантії. Через їхні землі здійснювались зв'язки між Сходом і Заходом. Важливим моментом згуртування довколишніх племен стало заснування Києва, який перетворився на політичний центр об'єднання території. Легенда про зачаткування міста трьома братами - Києм, Щеком, Хоривом та їх сестрою Либіддю, відтворена в “Повісті временних літ”, набула підтвердження в дослідженнях вчених – археологів. Вони свідчать: уже в VI-VII ст. Київ був розвиненим господарським і культурним осередком, настільки сильним мілітарно, що успішно претендував на поширення своєї влади на інші східнослов'янські племена. Саме навколо Києва на середину IX ст. склалася перша

східнослов'янська держава, яку літописи згадують як “Руську землю”, а сучасні вчені умовно називають Київським князівством Аскольда.

Щодо походження назви “Русь” точилося і зараз точиться багато суперечок. Одні історики стверджують, що вона прийшла до нас з Півночі. Там слово “руотсі” означало назву одного з скандинавських племен, що поселилося зі своїми варязькими князями на території східних слов'ян. У готів “рюс” значило “велика людина”.

Інші вчені (В.Антонович, М.Грушевський, Д.Багалій, Б.Рибаков, М.Брайчевський) вказують на місцеве походження слова “Русь”, зокрема, з полянської землі. До речі, саме на Наддніпрянщині збереглося найбільше гідронімів і топонімів, пов'язаних з цією назвою – Рось, Росава, Роставиця та ін. Коли на Русі з'явилося кілька міст із назвою Переяслав, перший із них (який дав цю назву іншим) став називатися Переяслав-Руський.

Деякі історики (О.Пріцак) вважають, що назва держави Русь може бути випадковою, як і назва “Америка”.

Уважний і неупереджений аналіз літописних свідчень не дає підстав убачати у назві “Русь” щось чуже для східних слов'ян, нібито привнесене у їхнє життя тільки у IX-X ст. Навпаки, той факт, що ця назва швидко поширилася на весь східнослов'янський світ, указує на давні традиції її побутування в даному середовищі. Та врешті, незалежно від свого походження, в період східнослов'янської етнополітичної й культурної консолідації слово “русь” вживалося як назва полян та їх земель в Середньому Подніпров'ї, а згодом позначило і ту політичну єдність, центром якої ці землі стали - Київську Русь.

Головними ознаками існування державності в ранньосередньовічному суспільстві вважається наявність влади, відчуженої від народу, розміщення населення за територіальним, а не за родо-племінним принципом, спадковість влади князя та стягання ним данини. Виразні свідчення про це стосовно Руської землі історичні джерела подають з 60-х рр. IX ст., тобто з часу князювання Аскольда.

Нащадок напівлегендарного Кия, останній князь династії Києвичів, Аскольд, змінивши при владі свого брата Діра, здійснював сміливу і далекоглядну програму заходів, спрямованих на зміцнення Київської держави та піднесення її авторитету в очах середньовічного світу. Київський володар прийняв на себе титул кагана, що дорівнював імператорському. Тим самим Русь демонструвала прагнення стати в рівень з Візантією та Хозарією – найсильнішими тогочасними державами.

Про вагу та силу держави Аскольда свідчать неодноразові великі походи на Константинополь і договори, що уклалися між київським князем і Візантією. Так, 860 р. успішна експедиція Аскольдової дружини до Константинополя завершилася дипломатичним визнанням Русі. Результативними були також походи 863, 866, 874 рр. Русь міцно утвердилася на узбережжі Понту (Чорного моря), який у сучасників не випадково дістав назву “Руського моря”. Київських купців добре знали у самому Багдаді – уславленій столиці Арабського халіфату, що тоді переживав найблискучішу пору своєї історії.

За часів князювання Аскольда відбулося хрещення правлячої верхівки полян. Однак це викликало нарікання з боку племінної аристократії та волхвів – служителів дохристиянського релігійного культу, і призвело до політичної кризи, яка завершилася династичним переворотом.

В той час, як зміцнювалося ядро державності в Подніпров’ї – Руська земля, на півночі Східної Європи склалося протодержавне об’єднання слов’янських племен словенів, кривичів та фіно-угорських чуді та мері. Його центром було городище поблизу майбутнього Новгорода (останній було засновано на початку X ст.). За переказом “Повісті временних літ”, внутрішні чвари не дозволили утвердитися тут місцевій князівській владі, і слов’яни з союзниками звернулися до північно-західних сусідів – норманів (“варягів”) : “велика й багата наша земля, а порядку в ній немає, приходьте ж володіти і княжити нами”. Так, згідно з версією літопису, у 862 р. варязький вождь Рюрик став князем у ільменських словенів. В 882 р. його родич і

наступник Олег здійснив воєнний похід до Середнього Подніпров'я, з допомогою антихристиянськи настроєної місцевої знаті убив Аскольда і вокняжився в Києві.

Об'єднання двох державних центрів – південного київського та північноільменського знаменувало виникнення загальнослов'янсь-кої, загальноруської держави: “Хай буде Київ матір'ю градам руським”, - проголосив Олег. З 882 р. звичайно і починають відлік історії Київської Русі.

Спираючись на сюжет давньоруського літопису про закликання варягів, у середині XVIII ст. німецькі історики, що працювали в Петербурзькій Академії наук, Г.Міллер, Г.Байєр висунули тезу про скандинавсько-норманське походження східнослов'янської державності. З критикою норманізму гостро й рішуче виступив М.Ломоносов. Наукова полеміка практично відразу набула рис ідеологічного протистояння, в якому зіткнулися гіперболізація германо-скандинавських впливів на європейську історію з боку західних вчених та “державницький патріотизм” слов'янських науковців.

За всієї непримиренності сторін в поглядах норманістів та антинорманістів XVIII-XIX ст. головне було спільним: виникнення держави вони розглядали як одномоментну цілеспрямовану дію конкретної особи чи групи осіб. Тому в центрі дискусій були питання про етнічну належність перших київських князів та походження назви “Русь”. Вважалося, що відповідь на них автоматично вказує і на творців держави.

Наступний розвиток науки переконливо довів природньо-історичне походження державності, яка виникає тоді, коли в ній з'являється суспільна потреба. Паростки політичної організації у східних слов'ян розвивалися задовго до появи Рюрика. Вище ми з'ясували основні віхи цього процесу: племенні союзи → племенні княжіння → оформлення Київського князівства Аскольда → об'єднання південного і північного осередків державності під зверхністю Києва. Варяги вели військові походи й широку торгівлю від Балтики до Чорного моря (і вже сама їх присутність стимулювала слов'ян до

згуртування), складали в X-XI ст. основу великокнязівських дружин, варязьке походження мала загальноімперська династія Рюриковичів. Однак серйозного значення варязький фактор набув тільки на завершальному етапі виникнення Давньоруської держави, залишаючись при цьому лише прискорювачем, а не визначальним чинником процесу.

2. Етапи політичного розвитку Київської Русі. Особливості її суспільно-політичного життя та культури. Політичний розвиток Київської Русі умовно можна поділити на три періоди:

I – 822-980 рр. – період формування, бурхливого територіального зростання та утвердження загальнослов'янської держави на міжнародній арені.

II – 980-1132 рр. – час найвищого піднесення ранньофеодальної імперії, її економічного та культурного розквіту.

III – 1132-1240 рр. – період феодальної роздробленості та існування держави в формі федерації князівств-земель.

Визначаючи домінуючі риси політичної організації, ці періоди разом з тим є і певними віхами соціально-економічного, культурного розвитку суспільства, на базі якого ця організація виростала. Спираючись на дану періодизацію розглянемо головні події історії Київської Русі.

Ставши кийвським князем, Олег (882-911 рр.) почав силою утверджуватися на престолі. Місцеві племена не визнали влади завойовників, і колись могутня держава Руська земля розпалася. Тому майже все княжіння Олега фактично пішло на збирання докупі колишньої території Русі. Якщо Руська земля являла собою федерацію племен, то натомість з'являлася відносно централізована держава із монархічною формою правління. Олег поступово підкорив полян, древлян, сіверян, радимичів, пізніше – в'ятичів, хорватів, дулібів і тиверців. Насильно створене нове державне об'єднання не стало міцним й організаційно завершеним. Могутні племінні об'єднання намагалися зберегти автономію, а їхня верхівка – багатство і владу.

Щоправда, існували й причини, які змушували племена консолідуватися для вирішення тих чи інших проблем. Однією з них була боротьба з кочівниками та Візантійською імперією. Слов'янський світ виступав проти них єдиним фронтом.

В період князювання Олега влада Києва поширилася на новгородських (ільменських) слов'ян, кривичів, радимичів, неслов'янські племена чудь і мерю. На приєднаних землях будувалися міста – укріплення, де розміщувалися дружини під проводом воєначальників – світлич бояр. Підвладні Києву племена платили данину медом, воском, шкірою, іншими товарами та продуктами, постачали військо всім необхідним під час воєнних походів. Збирання данини називалося полюддям.

З розширенням кордонів Київської держави на північ і приєднанням Новгороду посилилася роль торговельної артерії – “шляху із варяг у греки”. Водночас активізувалася політика Русі на Сході: в 909-910 рр. її дружини здійснили походи на Каспійське узбережжя та в 912 р. – до Закавказзя.

У 907 р., відвойовуючи ті позиції, які майже півстоліття тому здобув Аскольд і які були втрачені на початку князювання Рюриковичів у Києві, Олег здійснив вдалий похід на Візантійську імперію і змусив її правителів підписати вигідний для Русі договір. У 911 р. було підписано новий договір, який теж є свідченням військових та дипломатичних успіхів Київської держави.

Після смерті Олега у 912 р. великим князем київським став Ігор Рюрикович, який продовжив політику свого попередника, спрямовану на посилення центральної влади, на об'єднання всіх східнослов'янських земель. Ігор підкорив уличів, частина яких відійшла з Подніпров'я на Побужжя, а можливо, й тиверців, дав відсіч печенізьким наскокам, здійснив два походи проти Візантії у 914 та 944 рр. (хоч і не такі вдалі, як Олегові). У битві під столицею древлян – Іскоростенем при спробі другий раз підряд взяти данину Ігор загинув.

Коли загинув князь Ігор, його сину Святославу було всього 3 роки і тому влада перейшла до вдови Ігоря – Ольги (945-964). Княгиня Ольга виявила себе енергійною та вольовою правителькою. Свою діяльність вона розпочала з військового походу на Іскоростень. Помстившись древлянам, Ольга здійснила ряд заходів, які зміцнили владу київських князів і забезпечили її від повстань васальних князівств. Вона встановила спеціальні адміністративні центри в різних місцях для збирання данини, нові форми оподаткування – оброки, збільшила великокнязівське землеволодіння за рахунок общинних лісів тощо. Ольга посилила зв'язки Київської Русі із сусідніми державами, насамперед з Візантією та “Священною Римською імперією” – Німеччиною, прийняла християнство.

Становище Русі значно зміцніло за князювання сина Ігоря та Ольги Святослава (964-972). Його княжіння – це суцільний брязкіт мечів, посвист стріл, тупотіння кінських копит і грім слави руського воїнства від Каспійського моря до Балкан.

За Святослава Русь почала активно розширятися на Сході. Протягом 964-966 рр. він змусив в'ятичів визнати владу київського князя, розгромив союзників Хозарії волзьких болгар і буртасів (мордву). Після цього завдав поразки військам хозарського кагана, взяв столицю Ітіль, дійшов до Каспійського моря, громлячи залишки хозарів, досяг Азовського моря, підкорив на Північному Кавказі племена ясів і касогів – предків сучасних осетинів і черкесів. Удар був як блискавичним, так і руйнівним. Після цього Хозарське царство перестало існувати і загрожувати Русі зі Сходу. Кордони Київської Русі розширилися до Волги і Руського моря. Але тепер вони виявилися мало захищеними від нападів кочових орд з Азії. Розгром Хозарського каганату поставив перед Руссю нові проблеми на Сході, вирішити які вона не змогла.

Домігшись перемоги на сході, Святослав переніс воєнні дії на Балкани, прагнучи оволодіти Болгарією, а можливо й Візантією. Він мало цікавився проблемами внутрішнього життя країни. Київські бояри йому докоряли: “Ти,

княже, чужої землі шукаєш, а свою занехаяв”. Трагічна смерть князя (він загинув, потрапивши у засідку кочівників – печенігів при поверненні із невдалого походу на Балкани) стала своєрідним символом відходу в минуле першого періоду історії Давньоруської держави. На цьому етапі, в IX-X ст., склалася дружинна форма державності: основою політичної організації була взаємозалежність і співробітництво князя і дружини. Вони разом підкоряли землі, збирали данину (“полюддя”), чинили суд і розправу. Дружина при цьому була не тільки воєнною, а й політичною силою, суттєво впливаючи на рішення князя. З іншого боку, за відсутності власного адміністративного апарату влада Києва в окремих частинах держави ділилася з місцевими племінними князями. У взаємодії з дружиною і племінною знаттю провідна роль належала київському князю, але часто це була роль скоріше воєначальника, ніж політика. Постать Святослава Ігоревича є яскравим прикладом державця цього періоду.

Процес об’єднання всіх давньоруських земель в одній державі завершився в X ст. Панівним верствам було зрозуміло, що лише зброєю можна було об’єднати різні племена і втримувати їх в покорі. Тому еволюція держави йшла в напрямку розгалуження системи намісників та їх гарнізонів, а пізніше сюди долучилося і виконання різних адміністративних і суддівських функцій. Управління і суд стають джерелом прибутків, а тому розширюються функції та зростає кількість осіб, що їх виконують. Певної завершеності ці процеси досягають при Володимирі Великому, коли в 988 р. було проведено адміністративну реформу. Вона ліквідувала місцеві “племінні” княжіння і ввела новий адміністративний поділ Русі на області довкола міст, куди київський князь призначав намісників, насамперед своїх синів. Звідси бере початок династичний принцип, що розвинувся пізніше.

Фактором, що сприяв об’єднанню Київської Русі і перетворенню її на могутню феодальну державу було, безперечно, введення християнства в 988 році (це був 3-й і останній етап християнізації Русі). Християнство, як світогляд та ідеологія, стало одним із вирішальних факторів зміцнення

політичної влади князів, посилення ролі держави, одержавлення місцевого етносу. Як зазначав М.Грушевський, з християнізації почався процес еволюції Київської Русі від збирання держави шляхом збройної боротьби до легітимних державотворчих процесів, від панування князів-наїздників до панування князів-правителів.

Релігійною реформою Володимира Русь була прилучена до християнської культури, яка спиралася на величний фундамент античного Середземномор'я; поширювалися писемність, шкільництво, потужний імпульс до розвитку отримали література, образотворче мистецтво, архітектура і будівництво. Хрещення Русі позитивно вплинуло і на міжнародне становище Київської держави, посилення рівноправних родинних зв'язків з пануючими династіями Європи.

Крім адміністративної та релігійної Володимир провів ще й військову та судову реформи. Суть військової реформи князя полягала в ліквідації племінних військових об'єднань і злитті військової системи з системою феодалного землеволодіння. Володимир роздавав землі з зобов'язанням організації їх оборони та військової служби. Це дало змогу досить швидко забезпечити охорону рубежів, створити надійне військо не лише проти зовнішніх, а й проти внутрішніх ворогів. Система бенефіцій (земельних та інших винагород за службу) сприяла створенню навколо Володимира прошарку особисто відданої йому знаті.

Судова реформа полягала в створенні та розмежуванні судів єпископського та градського. В прийнятому "Уставі святого князя Володимира, крестившаго руськую землю, о церковных судах" було визначено місце церкви в державі, джерела її матеріального існування, сфери юрисдикції. Матеріальне забезпечення встановлювалось у формі отримання десятої частини від прибутків.

Зусилля Володимира по зміцненню держави продовжив Ярослав Мудрий (1019-1054 рр.). Як і батько, він піклувався про безпеку кордонів: відвоював у поляків західноруські землі – Белз, Перемишль, Червен; створив

потужну систему валів і міст-фортець по р. Рось проти кочівників, в 1036 р. здобув вирішальну перемогу над печенігами, змусивши їх відійти за Дунай – на певний час гострота небезпеки із степу була знята. Однак головну увагу князь приділяв внутрішній розбудові держави. З його ім'ям пов'язано створення першого писемного кодексу законів “Руської правди”, що закріплювала і регламентувала феодальні відносини. Політика Ярослава сприяла успішному розвитку ремесла, торгівлі, бурхливому зростанню економічної могутності і політичного впливу міст. Так, наприклад, площа Києва порівняно з часами Володимира збільшилася у сім разів. Зводилися чисельні монастирі та церкви, деякі з них (як собор святої Софії, Києво-Печерська лавра) стали визначними осередками освіти і культури.

Зовнішньополітична діяльність великого київського князя спиралася на зрослу могутність і стабільність держави і проводилася головним чином дипломатичними засобами. Важливе місце в ній займало укладання вигідних союзів та угод шляхом династичних шлюбів. Для середньовіччя це було звичним явищем, але масштаби та спрямованість “сімейної дипломатії” Ярослава свідчать про непересічну роль Русі в політичному житті тогочасної Європи: адже тільки через шлюби своїх синів і дочок київський князь став родичем візантійського і німецького імператорів, французького, польського, угорського й норвезького королів.

Роки князювання Ярослава Мудрого, XI ст. загалом стали часом культурно-господарського розквіту і найвищого піднесення Давньоруської ранньфеодальної держави.

Становлення феодальних відносин на Русі відбувалося в цілому в європейських рамках, але мало свої особливості. Обминувши рабовласницький лад, східнослов'янське суспільство зберегло сильні общинні зв'язки і мало нерозвинуті традиції приватної власності. Крім того, постійно існувала значна кількість вільних, незайнятих земель. Це обумовило: 1) повільніші, ніж на Заході, темпи утвердження феодальної

власності на землю; 2) особливу роль держави в цьому процесі; 3) неоднорідність соціальної структури суспільства.

До панівного класу феодалів належали князі, бояри і дружинники. Феодална власність на землю мала ієрархічний характер. Господарі окремих феодалних володінь перебували у васальній залежності від великого князя київського. Маючи в надлишку незаймані земельні угіддя, він роздавав їх дружині за вірну службу. Місцеві князі теж мали своїх дружинників, яким надавали землю в умовне володіння. Право умовного володіння землею означало, що у першу – ліпшу хвилину непокірний васал міг втратити наділ. Таке становище до деякої міри забезпечувало систему економічної підпорядкованості. З кінця XI ст. все більшого значення набуває спадкове (вотчинне) землеволодіння.

Боярство поділялося на земських (старовинного місцевого походження) і княжих мужів – верхівку князівської військової дружини. Найпривілейованішою групою були земські бояри – члени боярської ради (думи), які виконували роль радників князя і посідали високі посади в державі. Верства бояр в Київській Русі, однак, не була замкненою кастою, як, наприклад, шляхта на Заході: боярином могла стати й особа небоярського походження, яка мала значні заслуги перед князем (власне – перед державою).

Духовенство поділялося на “чорне” і “біле”. Чорне – ченці й черниці – складалося переважно з представників вищих верств населення: князів, членів їх роду, бояр. У середовищі білого духовенства найбільш привілейованими були митрополит, єпископи, архімандрити.

Населення міст складалося:

а) із заможних городян (міська аристократія): князі й вище духовенство; бояри, які мешкали в містах, здаючи в найм землю селянам, за що брали частину їхньої продукції, яку продавали на ринку; великі купці, які займалися міжнародною торгівлею; фінансова та чиновницька еліта;

б) міських низів – “молодших людей”: - дрібні торговці, крамарі, ремісники, які гуртувалися в ремісничі корпорації та утворювали територіальні об’єднання; рядове духовенство, тощо;

в) “черні” – тих, хто нічого не мали й наймалися на будь-яку чорну роботу.

Переважна більшість міського населення була особисто вільною. “Молодші люди” сплачували до скарбниці податки.

Основною частиною населення Київської Русі були особисто вільні селяни – общинники, або смерди. Вони жили на общинній землі або на землі князя, сплачували данину, виконували натуральні повинності, постачали коней для князівської дружини, а головне – самі брали участь як “вої” в ополченні.

Групу напівзалежних людей становили рядовичі, які перебували у тимчасовій феодалній залежності на підставі договору – “ряду”, та закупи – людей, які потрапили в боргову кабалу й зобов’язані були своєю працею у господарстві феодала повернути одержану в нього позичку (“купу”). Закуп був суттєво обмежений у своїх правах, однак повністю не втрачав їх. У незначних справах він міг виступати свідком у суді, сам звертатися до суду зі скаргою на хазяїна, який мав право піддати закупа тілесному покаранню, але “за діло”.

Людей, які з тих чи інших причин вибули з однієї категорії населення й не потрапили до іншої, називали ізгоями. Вони не мали засобів до існування і, як правило, перебували під захистом церкви.

На найнижчому щаблі соціальної драбини перебували невольники – челядь і холопи. Це були раби, які не мали жодних прав і були живою власністю феодала. Однак невольництво в Київській Русі не набуло широкого поширення.

Таким чином, населення Київської держави поділялося на дві великі категорії: вільних і невольних людей (до них можна також приєднати і напіввольних). Особливістю тогочасної соціальної структури було те, що

будь-яка верства населення не була цілком замкненою, перехід з однієї до іншої був можливим.

В добу піднесення Русі, в кінці X – першій половині XI ст. формується відносно централізована монархія: вся повнота законодавчої, виконавчої, військової та судової влади все більше концентрується в руках князя. В своїй діяльності він спирався на військову підтримку дружини та на місцеву адміністрацію (удільні князі, намісники, посадники та ін.). Дружина являла собою постійне військо, що формувалося на засадах васалітету і складалося зі старшої (бояри, “мужі”) та молодшої (“отроки”, “гريدні”, “діти боярські”) дружин. За службу перші отримували землі, другі – частину військової здобичі або плату.

Дорадчим органом при князі була боярська рада (дума). До неї входили старші дружинники, міська знать та вищі церковні ієрархи. Рада обговорювала важливі питання внутрішньої та зовнішньої політики, певною мірою впливала на дії великих київських князів, однак становища повноцінної державної інституції з визначеними правами так і не набула.

Важливим чинником зміцнення централізованої монархії була ідеологічна підтримка церкви. Вона освячувала великокнязівську владу (візантійська ідея божественної основи імператорської влади була пристосована до місцевих умов), співробітничала з нею у виробленні та забезпеченні виконання юридичних норм (особливо у сфері сімейного та карного законодавства), була найпослідовнішою захисницею єдності руських земель. Митрополити і єпископи брали помітну участь в політичному житті, часто виступали миротворцями в конфліктах між князями, фактично виконуючи посольські обов’язки. Церква мала великий вплив на суспільну свідомість, культуру, на міжнародні зв’язки (насамперед з Візантією).

Київська Русь була ранньофеодальною монархією з елементами федералізму. Як ранньофеодальна монархія вона була побудована на принципах сюзеренітету-васалітету. Окремі історики (М.Брайчевський) схильні вважати, що Київська держава не набула завершеного монархічного

устрою і протягом усієї своєї історії тяжіла до республіканських форм. Окрім того, вона так і не змогла розробити переконливу систему успадкування престолу, що тяжко відбилося на загальному внутрішньому і зовнішньому становищі країни, а надто – на становищі народних мас.

Характеризуючи державний лад Київської Русі, треба мати на увазі: по-перше, що самодержавна влада великого князя була лише в періоди централізованої держави (X – початок XII ст.), зокрема, за правління Володимира Святославича, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха; по-друге, з ослабленням київського централізму й розпадом держави на князівства та закріпленням в них окремих княжих династій старшинство великого князя втратило реальне значення. Його титул зверхника усієї країни став лише почесною історичною традицією; по-третє, державна організація тих часів не знала чіткого розподілу функцій влади. Різні органи управління конкурували між собою. Ті функції, які виконував князь, мали також боярська рада і частково – віче.

Одночасно з політичним відбувався й етнічний розвиток. В Середньому Подніпров'ї склався територіальний етнічний центр українського народу. Він сформувався на політичній основі. Крім русів-праукраїнців, у цьому процесі брали участь також північні слов'яни, переселені на укріплення південних рубежів держави, а також поляки, скандинави й тюркські народи. У різні часи Русь не лише воювала з кочівниками, а й торгувала, мала з ними мирні відносини.

Одним із основних показників існування народності є власна мова. Більшість дослідників вважають, що в період Київської Русі сформувалася єдина для всього населення країни давньоруська мова. Однак деякі з них дотримувалися іншої точки зору. Так, академік А.Кримський відстоював існування праукраїнської мови принаймні з XI ст. З цього приводу він писав на початку XX ст., що “жива мова півдня XI ст. стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлено. Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI ст. – це цілком рельєфна, яскрава індивідуальна лінгвістична

одиниця. У ній дуже легко взнати прямого предка сучасної української мови...". Такі висновки підтверджуються практикою етнополітичного формування Київської землі. Територіальна, етнічна й політична консолідація середньодніпровських племен в єдину історичну спільність супроводжувалась аналогічними процесами і у мовному середовищі. Живий розмовний говір народу, що очолював консолідаційні процеси, став мовною основою давніх русів-українців. Українська мова формувалася на лінгвістичній базі говірки полян - русів, яка спочатку синтезувала особливості мов ближчих, а потім віддалених племен. Подібне відбувалося і в інших регіонах Київської держави. Лінгвістичний аналіз новгородських берестяних грамот XI-XII ст. дозволив окремим вченим зробити висновок про відособленість давньоновгородського діалекту від інших східнослов'янських діалектів.

У XII ст. стосовно українських земель починає вживатися назва "Україна". Вперше вона зустрічається в "Іпатіївському літописі" під 1187 р. Розповідаючи про смерть переяславського князя Володимира Глібовича, літописець писав: "И плакашася по нем всі переяславци.., о нем же Украина много постана". До останнього часу слово "Україна" тут трактувалося дослідниками як окраїна Київської Русі, якою і було Переяславське князівство. Але літопис називає окремо Переяслав і Україну, - ті землі, що найбільше страждали від нападів кочівників (Володимир Глібович прославився боротьбою з половцями). Саме такими були Переяславська, Чернігівська та Київська землі. Під 1189 р. у літописі записано про приїзд князя Ростислава "ко Украйне Галичькой". "Україною" називали літописці "Червенські міста" Галицько-Волинського князівства у 1213 р. Загалом у XII-XIII ст назва "Україна" стосувалася земель від Середнього Подніпрів'я на сході до Забужжя включно на заході. Під нею розумілися як окраїнні території, так і "край", "земля", "країна". Але основними і загальноживаними ще тривалий час продовжували залишатись назви "Русь" і "Руська земля". Живучість і утвердження кожної з назв залежали від

багатьох факторів і насамперед від внутрішнього та зовнішньополітичного становища українських земель.

З середини XI ст. в державній організації Русі окреслюються зміни: односібна монархія поступово переростає у федеративну. Основною цієї тенденції був бурхливий розвиток феодалізму, а прискорила її вияв поява удільних князів. Свого часу, прагнучи запобігти суперництву синів за великокняжий престол, Ярослав Мудрий запровадив принцип сеньйорату, тобто влади старшого в роді. Землі Русі були поділені за багатством і престижністю і кожен з синів отримав свою частку – «уділ» відповідно старшинству. Зі смертю батька старший син займав його престол, а всі інші – «піднімалися» на сходинку вище на шляху до нього.

Після смерті Ярослава Мудрого троє його старших синів уклали союз і спільно, триумвіратом, керували державою майже 20 років. Однак далі спалахнули чисельні усобиці, чим відразу ж скористалися кочівники. Завданням тогочасної політичної влади стало, з одного боку, встановлення порядку і згоди між князями, а з другого – об'єднання всіх на боротьбу з зовнішніми ворогами, насамперед з половцями. Ніхто з князів не діяв так чітко і послідовно для здійснення цих цілей і ніхто не досяг таких успіхів, хоча б і тимчасових, як Володимир Мономах (1113-1125 рр.). За його ініціативою та активною участю відбулося три з'їзди князів Київської Русі – Любецький (1097 р.), Витичевський (1100 р.) і Долобський (1103 р.), на яких було домовлено про припинення чвар між князями та організацію спільної відсічі половцям. На Любецькому з'їзді було також відмінено принцип сеньйорату. Володимир Мономах чимало зробив для впровадження в Київській державі пошанування права, законів. Він скликав при собі Раду, що складалася з тисяцьких людей своєї дружини, яка прийняла ряд соціально-економічних законів. (Важливим був закон про холопів, за яким визначились три випадки, коли людина ставала ним; заборонялося віддавати в холопи за борги). Була встановлена юридична рівноправність між заміжною жінкою та чоловіком, підвищено роль княжого суду. Важливим

політичним документом стало укладене Володимиром Мономахом «Поучення дітям», в якому викладено поради по управлінню державою.

Після смерті сина Володимира Мономаха Мстислава (1132 р.) Давньоруська держава розпалася на ряд окремих князівств: Київське, Володимиро-Суздальське, Новгородське, Псковське, Галицько-Волинське, Рязанське, Смоленське, Полоцько-Пінське, Переяславське та інші. У них відбувався розвиток і зміцнення місцевого державного апарату та збройних сил. Влада й управління в деяких з них будувалися за принципом васалітету. На чолі землі стояв князь, нерідко титулований великим князем. Він спирався на постійну військову дружину, з якої виходили військові слуги – “милошники”, які разом з міською верхівкою підтримували своїх князів у боротьбі проти опозиції великого боярства. Князівства-землі, у свою чергу, поділялися на менші князівства, або “волості”. Сюди великий князь призначав адміністраторів: посадників, тисяцьких, вірників, тіунів. В окремих землях - "уділах" - сиділи менші князі - васали великого князя.

Для вирішення важливих питань князь збирав боярську раду; відбувалися також князівські з'їзди своєї землі – “снєми”.

Водночас на Русі зберігалася монархія з номінальним центром у Києві, а також єдина руська православна церква з центром – митрополією у тому ж Києві.

Вчені не випадково назвали роздробленість, що охопила Русь у середині XII ст., феодальною. Вона настала не раптово, як вважали її сучасники, а стала логічним і неминучим наслідком соціально-економічного розвитку давньоруського суспільства. І не лише давньоруського. Майже всі європейські народи пройшли через цей етап власної еволюції.

Справа в тому, що з другої половини XI – початку XII ст. на Русі починає запроваджуватися велике індивідуальне земельне володіння. Здобувши землю й залежних селян, феодали стають не лише економічною, а й політичною силою. Відтоді вони турбуються про власні маєтки і долю того князівства, в якому живуть, більше, ніж про державу в цілому. І місцеві князі,

вимушені спиратися на оточуюче їх боярство, слухняно проводять політику, вигідну не Київській Русі, а панству Чернігівської, Галицької чи якоїсь іншої землі.

В свою чергу з перемогою принципу спадкового престолонаслідування (вотчини) над системою старшинства Ярослава Мудрого княжі роди все глибше пускали коріння у своїх батьківських землях, для них дедалі очевиднішим ставав той факт, що їхнє майбутнє пов'язане з удільними володіннями, а не з Києвом, за який точилася безперервна боротьба.

Поряд з політичними проблемами існували й господарські. Розташування Києва на великому торговому шляху “із варягів в греки” відіграло важливу роль у його піднесенні. З кінця XI ст. значення цього шляху почало зменшуватися. Це мало згубні наслідки для економіки Києва. Заповзятливі італійські купці, обминаючи Київ, установили прямі зв'язки між Візантією, Малою Азією та Близьким Сходом, з одного боку, та Західною Європою – з іншого. Крім того, руським князям, що воювали між собою, важко було захистити шлях по Дніпру від наскоків кочівників. У 1204 р. торговельні зв'язки Києва зазнали нового удару, коли під час хрестового походу було пограбовано Константинополь. Водночас вступив у період стрімкого занепаду квітучий колись Аббасидський халіфат зі столицею в Багдаді. Внаслідок цього Київ утратив двох найзначніших партнерів у торгівлі. Ці економічні лиха загострили й без того напружені стосунки між багатим і бідним населенням міста, часто призводячи до соціальних вибухів. З усією очевидністю велична колись столиця Русі політично, економічно й соціально занепадала.

Але і за доби роздробленості економічні зв'язки між князівствами і землями не тільки не зменшились, а невпинно наростали. На кінець XII ст. вималювались чотири групи земель, всередині яких існували особливо тісні економічні і політичні взаємини:

1. Новгородська, Псковська, Смоленська, Полоцька, Вітебська;
2. Ростово-Суздальська, Рязанська, Устюзька, Муромська;

3. Київська, Чернігівська, Сіверська;

4. Галицька і Волинська землі.

Згадані групи земель об'єднувала спільність мови, культурних явищ, православної віри, побуту, звичаїв та ін. В цьому угрупованні, як відзначають історики, все більше намічається виділення території великоруської і української й менш чітко білоруської, тобто дедалі помітнішими ставали локальні особливості.

Але в цей же час набирали сили етнічної, культурної, економічної консолідації. Навіть, коли у 60-80 рр. XII ст. політично відокремилися два осередки, до яких тяжіли всі руські землі – південний на чолі з Києвом і Черніговим і північний з Володимиром-на-Клязьмі, в державі не вщухала боротьба за об'єднання. Цю боротьбу часто справедливо пов'язували з необхідністю організації відсічі половецьким ханам та іншим ворогам. Однак наростання об'єднавчих процесів було порушене страшною і нищівною навалою орд монгольського хана на руську землю в 1237-1241 рр.

У 1240 р. хан Батий із військом підійшов під Київ. Оборону міста очолив воевода Дмитро, якого прислав сюди Данило Галицький, але після декількох днів запеклих боїв 7 грудня хан Батий взяв Київ. Ординська навала розорила країну, привела до крайнього занепаду і фактично до загибелі Київської Русі.

Як одній з найбільших і наймогутніших держав середньовічного світу, Русі була властива і багата, своєрідна культура. Феномен культурного злету Київської держави нерідко пояснюють виключно тісними контактами з Візантією, Хозарією, країнами Центральної та Західної Європи. Справді, їх вплив на культуру Русі був значним, але далеко не визначальним. Щоб зерна передових цивілізацій, насамперед візантійської, могли дати рясні сходи в новому середовищі, вони мали потрапити в добре підготовлений ґрунт. Саме таким і виявився “культурний ґрунт” східних слов'ян, який увібрав у себе багатовікові традиції місцевого розвитку, збагаченого впливом сусідів.

Різноманітним і багатим був духовний світ русів. Він формувався під впливом давніх язичницьких вірувань і християнських цінностей, які поступово укорінювалися в людській свідомості. Талановиті піснярі з покоління в покоління передавали усний народний епос і тим самим підтримували безперервність і наступність історичної пам'яті русів. Своїм талантом і популярністю особливо виділявся співець Боян, який жив у XI ст. при дворі Святослава Ярославича. В IX-XII ст. з'явилися професійні артисти-скоморохи. Вони одночасно були і співаками, і танцюристами, і музикантами, і дрсирувальниками й розважали своїм мистецтвом як знать, так і простий люд.

Базою духовної культури є освіта й насамперед її основа – писемність. На Русі писемність з'явилася не пізніше IX ст. у вигляді якихось “черт і резів”, про які писав на початку X ст. болгарський письменник Чорноризець Храбр. На існування ранньої слов'янської писемності вказують літописні дані про підписання Візантією договорів з русами у 911 і 944 рр. грецькою та іншою, в даному випадку руською мовами. Сучасникам було також відомо, що на випадок своєї смерті руси писали заповіти місцевою мовою. Тільки після масового запровадження християнства в 988 р. на Русі поширюється нова писемність, абетка якої була складена братами Кирилом і Мефодієм і названа “кирилицею”. Нею написані всі відомі нам твори XI і наступних століть. Однак вони – не єдині пам'ятки, на підставі яких можна скласти уявлення про характер і рівень поширення писемності в Київській державі. Великий додатковий матеріал дають також археологічні знахідки: керамічний і металевий посуд, ливарні формочки, плінфа (тонка цегла). Зміст написів на них різний, але найчастіше вони засвідчують власника речі, іноді вказують на вміст посудини (“Ярополче вино”), містять побажання (“благодатнеша полна корчага сия), увічнюють ім'я майстрів (“Людота”, “Константин”).

В X-XII ст. писемність переростає в освіту. Піклування про освіту з часу прийняття християнства взяли на себе держава й церква. За князювання

Володимира Святославича в Києві вже існувала державна школа, де, як пише літопис, “постигали учение книжное” діти найближчого оточення князя. Аналогічні заклади відкривали Ярослав Мудрий та інші князі. Анна Всеволодівна в 80-х роках XI ст. організувала при Андріївському монастирі чи не першу в Європі школу для дівчаток, де учениці вчилися рукоділлю, шиттю та співам. Князі та чимало бояр були високоосвіченими людьми, знали по кілька мов. Вміли читати, писати й рахувати багато купців та ремісників. Сотні зроблених ними написів збереглися на стінах монастирів, церков, на ремісничих виробках. Світські вельможі та духовенство користувалися бібліотеками, першу з яких заснував у Києві в 1037 р. Ярослав Мудрий. Монах Київського Печерського монастиря Микола Святоша мав велике книжкове зібрання й подарував його монастирській бібліотеці. Бібліотеки були також у Білгороді, Чернігові, Переяславі та інших містах.

Спочатку у Софії Київській, а згодом у кожному єпископському місті, а також у великих монастирях виникли книгописні майстерні, які разом з бібліотеками склали базу для розвитку давньоруського літописання – видатного явища в культурному житті не лише Русі, а й усїєї середньовічної Європи. Крім Києва, літописання велося в Новгороді, Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі-Волинському та інших містах. До нас дійшло півтори тисячі літописних списків. Майже всі знання з історії, соціально-політичного життя русів почерпнуті з літописів.

У XII-XIII ст. поряд із традиційними з’являються нові форми історичних творів: сказання, сімейні та родові хроніки, воєнні повісті, життєписи князів.

Оригінальна література XI-XIII ст. репрезентована на сьогодні невеликою кількістю творів – більшість їх не дійшла до наших днів. Проте і за збереженими пам’ятками можна зробити висновок про високий рівень розвитку літератури в Київській Русі. Йдеться, зокрема, про видатний твір митрополита – русича Іларіона “Слово про закон і благодать”, агіографічні твори Нестора “Читання про житті і згубу... Бориса і Гліба” та “Житіє

Феодосія Печерського”, “Повчання дітям” Володимира Мономаха, “Слово про Ігорів похід” та ін.

Науково-практичні знання в Київській Русі, як і в інших країнах середньовічної Європи, перебували під сильним впливом трактатів візантійського мандрівника Козьми Індікоплова. В його уяві Земля являла собою чотирикутник, який омивається з усіх боків океаном, а всередині має два моря – Середземне і Каспійське та дві затоки – Перську та Аравійську. За океаном також є земля, вона оточена муром, що переходить у небосхил.

Із географічного опису “Повісті минулих літ” можна зробити висновок: Несторові Земля уявлялася інакше. Говорячи про спадщину трьох синів легендарного Ноя, він перелічив майже всі країни Європи, Азії та Північної Африки, їхні моря, ріки, острови. В детальному описі шляху із “Варяг у Греки” він підкреслює, що з Варязького моря можна припливти до Риму, а від Риму – в Понтійське (Чорне) море, куди впадає Дніпро. Останній системою річок та озер сполучається з тим же Варязьким морем.

Активна виробнича діяльність, розвиток ковальського, ювелірного, склоробного й інших ремесел зумовили освоєння русичами знань у галузі фізичних і хімічних властивостей матеріалів, а торгівля, монументальне будівництво, літочислення сприяли розвитку математики та астрономії (згідно з дослідженнями Ю.К.Афанасьєва та Б.О.Рибакова, на Русі, наприклад, добре знали формулу обчислення площі круга). Певних успіхів досягла також медицина, ґрунтована на лікуванні травами. Знахідки пінцетів і спеціальних ножів засвідчують застосування хірургічних операцій. До того ж із літопису відомо, що київському князеві Святославу Ярославичу видаляли пухлину - "резанье желве" (щоправда, ця операція була невдалою).

Про розвиток музично-театрального мистецтва на Русі можна судити з відомих фресок Софії Київської. На одній із них зображено оркестр із семи виконавців, які грають на флейті, трубі, лютні, гусях, органі. Близькі за формою зображення музичних інструментів бачимо й на мініатюрах Радзивіллівського літопису, на срібній чаші XII ст. з Чернігова, київських

пластинчастих браслетах. Після прийняття християнства на Русі поширився хоровий, одно – та багатоголосий спів. Знали тут і нотну систему – так звані крюкову та кондокарну нотації.

Зовнішній вигляд населених пунктів Київської Русі визначався насамперед дерев'яними спорудами. Вихід Русі на міжнародну арену, знайомство з візантійською культурою, а потім і запровадження християнства зумовили виникнення монументальної кам'яної архітектури. Саме з нею київські князі асоціювали як державну могутність, так і власну велич.

Крім Києва монументальне будівництво в першій половині XI ст. велося і в інших містах держави. Хрещата форма внутрішніх стовпів, невідома у візантійському зодчестві, стає типовим елементом давньоруської архітектури.

Із 30-х р. XII ст. культова архітектура Київської Русі набирає нових рис. Одночасно із посиленням політичної ролі удільних князівств розбудовувалися й їхні столиці. В кожній із них розвивалося монументальне будівництво. Кількість храмів зростала, однак їхні розміри зменшувалися, архітектура спрощувалася, внутрішнє спорядження ставало менш вишуканим.

В Південній Русі у XII ст. значно розвинулися Київська, Чернігівська та Переяславська архітектурні школи, об'єднані єдиним стилевим напрямком. Характерними пам'ятниками цього періоду є церкви Богородиці Пирогощі (1132), Кирилівська (1146) та Василівська (1183) у Києві, Юр'ївська (1144) у Каневі, Борисоглібська (1128) та Успенська (40-роки XII ст.) у Чернігові. Галицькі монументальні будівлі цілком зводилися із світло-сірого вапняку.

Наприкінці XII – на початку XIII ст. монументальна архітектура Київської Русі розвивалася шляхом ускладнення зовнішніх форм. Будівлі цього періоду мають висотні композиції і нагадують башти. Новий

архітектурний стиль найвиразніше виявився в Чернігівській П'ятницькій церкві (початок XIII ст.).

З культовою архітектурою тісно пов'язані такі види давньоруського мистецтва, як живопис, художнє різблення, майоліка. На ранньому етапі розвитку монументальні споруди поєднували у своєму інтер'єрі мозаїку та фрески, пізніше запанувало тільки фрескове опорядження.

Особливістю давньоруського прикладного мистецтва є співіснування елементів язичницької та християнської символіки. Вони нерідко мирно уживалися на одному предметі. Так, на київській золотій емалевій діадемі XI-XII ст. з деісусним чином поруч з апостолами зображені дівочі голівки й дерево життя. Цілком можливо, що язичницькі сюжети та символи на виробах християнської доби – X-XIII ст. – несли в собі не тільки декоративну, а й магичну охоронну функцію.

Взагалі вироби художнього ремесла Київської держави відзначалися високим рівнем технічного, технологічного й естетичного виконання й охоче купувалися за кордоном. Продукція майстерень Києва, Галича, Чернігова та інших міст відома з археологічних розкопок у багатьох європейських країнах.

Отже, незважаючи на всі труднощі суспільного життя XII-XIII ст., культура Русі невпинно розвивалася. За ідейно-змістовним багатством і художніми якостями вона належала до передових культур середньовічної Європи.

3. Галицько-Волинська держава – наступниця Київської Русі. У період феодальної роздробленості Русі другої половини XII-XIII ст. її південно-західні землі, що склали у подальшому територію сучасної України, перебували у складі переважно чотирьох головних князівств: Київського, Переяславського, Чернігівського та Галицько-Волинського. Закарпатська Русь ще з середини XI ст. була загарбана угорськими феодалами і возз'єдналася з іншими українськими землями лише у 1945 р.

Київ, хоч і залишався великим містом, центром князівства, але повністю втратив значення столиці Русі і часто переходив з рук до рук. Переяславське князівство не мало повної політичної самостійності, було нерозривно зв'язане з Київським князівством. Важливу роль у політичному житті українських земель відігравало Чернігівське князівство. Тяжючи за економічними і етнополітичними інтересами до Центральної України, воно виступало своєрідним буфером між нею та Північно-Східною Руссю. Але князівські міжусобиці та ворожа навала призвели до розпаду Чернігівського князівства на багато уділів. Дроблення чернігово-сіверських земель зробило колишній етнополітичний центр українських земель вразливим з боку північного сходу та степу. Відсутність надійних оборонних рубежів при одночасній активізації агресії північно-східних князівств і кочівників унеможлилювали виконання цими землями ролі консолідуючого центру української народності, що формувалася.

Поступово таку роль почав перебирати на себе південно-західний регіон, досить віддалений від основних трас нападів кочівників, захищений від ворогів Карпатськими горами та лісами, розташований на схрещенні важливих торговельних шляхів між Сходом і Заходом.

Ще в 1097 р. Галицька земля фактично відокремилася від Києва, а її князі Василько, Володар і Рюрик Ростиславичі (правнуки Ярослава Мудрого) протягом 25-ти наступних років зміцнили незалежне становище Галичини. Найвищої могутності вона досягла за князюванням Ярослава Осмомисла (1153-1187 рр.). Він придушив опір місцевих бояр та зайняв придунайські землі. Територія Галицького князівства охоплювала північно-східні схили Карпатських гір, верхів'я Дністра, Пруту, Серету, доходила до Чорного моря. Галицький князь послав полки на половців і поставив надійний заслін на шляху агресії угорських та польських королів. Це до нього звертався автор "Слова о полку Ігоревім": "Галицький Осмомисле Ярославе! Високо сидиш ти на своїм золотокованім престолі, підпер гори

угорські своїми залізними полками – заступив дорогу королеві, зачинив Дунаєві ворота”.

По смерті Ярослава Осмомисла в Галичині спалахнула жорстока боротьба за престол, причому вже в цей час знову заявили про свою виняткову політичну силу галицькі бояри. Вони були найбільш свавільними, багатими й могутніми на всіх руських землях. На відміну від бояр в інших князівствах, які здебільшого походили з княжої дружини, галицька аристократія розвинулася насамперед із місцевої племінної знаті. І свої маєтки вона дістала не від князя, як це водилося, а узурпувавши общинні землі. Прийшовши сюди, вже перші Рюриковичі наштовхнулися на аристократію, що добре вкорінилася й була готова обстоювати власні інтереси. Скориставшись з внутрішніх чвар у Галичині, угорський король Бела III захопив Галич і посадив у ньому свого сина Андрія. Хоч галичани незабаром і вигнали угорців, але галицьке князівство наприкінці XII ст. почало занепадати, втрачати єдність, а з нею й силу.

Волинський князь Роман Мстиславович у 1199 р. оволодів Галичем, об'єднав Галичину й Волинь, поклавши початок Галицько-Волинській державі. Спираючись на дрібне й середнє служиле боярство і городян, Роман приборкав боярську верхівку, розпочав процес централізації території краю. Зовнішня політика князя Романа полягала у значному розширенні своїх володінь як на заході, так і на сході. На початку XIII ст. у боротьбі з київським князем Рюриком Роман здобув перемогу, в результаті чого все Подніпров'я опинилося під його владою.

Очоловане Романом Мстиславичем Галицько-Волинське князівство стало важливим явищем в історії вітчизняного державотворення. Воно об'єднало майже всі українські землі (крім Чернігівщини) і на відміну від Київської Русі розвивалося на єдиній етнічно-українській основі. Однак трагічна смерть князя, який загинув у 1205 р. під час походу на Польщу, призвела до розпаду його держави. В запеклу боротьбу за її землі включилися численні руські князі, польські й угорські феодали.

Тільки на 1238 р. змужнілі сини Романа Данило та Василько, підтримані місцевим населенням, змогли відновити міць і державну єдність власне галицько-волинських земель. Закріпившись у Галичі та розгромивши тевтонських рицарів Доброжинського ордену, що загрожували його князівству з заходу, талановитий воїн і дипломат Данило почав нову спробу об'єднання всіх українських земель. У 1240 р. галицький князь підпорядкував собі Київ та призначив на управління ним свого воєводу Дмитра.

Монголо-татарська навала стала на перешкоді державницьким задумам Данила Галицького. В грудні 1240 р. впав Київ. Спустошену Київщину Батий передав у володіння володимиро-суздальським князям, а сам рушив на захід.

Змушений визнати зверхність Орди і отримати ярлик на князювання у власній вотчині, Данило Романович мав сплачувати щорічну данину, посилати свою дружину для участі в походах татар на сусідні держави, віддавати певні почесті ханові. Однак князь зміг зберегти фактичну незалежність своєї держави у внутрішній і значною мірою у зовнішній політиці.

Відносно сприятливі умови були використані для зміцнення Галицько-Волинського князівства: зведено нові кам'яні фортеці, реорганізовано військо. Обмеження сваволі феодалів посилило центральну владу і підняло авторитет Данила серед міщанства.

У зовнішній політиці всі зусилля князя були спрямовані на створення антиординської коаліції. Заради цього він налагодив союзницькі стосунки з колишніми ворогами – Польщею, Угорщиною, Литвою, уклав угоду з найсильнішими тоді з руських князівств – Володимиро-Суздальським. Однак західні сусіди завважили, що для них безпосередня монгольська загроза вже минула і відмовилися від боротьби, а Північно-Східна Русь в 1252 р. зазнала нищівного привентивного удару Орди. Володимиро-суздальський князь Андрій втратив стіл і мусив рятуватись втечею до Швеції.

Однак це не спиноло Данила Галицького. Порівняно з іншими руськими князями він був набагато тісніше пов'язаний з Європою, і тому почав активно діяти, щоб організувати там міжнародний політичний та військовий союз проти татар. Для цього князь погодився навіть на унію православної та католицької церкви. У 1253 році Данило Романович був урочисто коронований папським легатом. Та союз з папою не дав реальних результатів. Європейські королі не зважилися на хрестовий похід проти татар, а папа був не в змозі примусити їх. Переконавшись у цьому, Данило розірвав угоду з Ватиканом. Маючи лише підтримку власного народу та військовий союз з Литвою, в 1254 р. він вступив у відкриту збройну боротьбу з Золотою Ордою.

Рішучі дії князя дали перші результати – у кочівників було відвойовано землі вздовж Південного Бугу, Случі та Тетерева. Наступною мала бути Київщина. Однак відмова Литви від підтримки Русі та протистояння з нею стали на перешкоді далекосяжним планам.

В 1258 р. для остаточного упокорення Галичини рушило чисельне ординське військо на чолі з “безбожим, лихим, окаянним” (так його називає руський літописець) Бурундаєм. Тверезо зваживши сили, Данило мусив підкоритися і віддати наказ про знищення укріплень Володимира, Данилова, Кременця, Луцька, Львова та інших міст. Зберегла неприступні мури тільки столиця – Холм. Тут у 1264 р. Данило Романович і помер.

Як писав відомий український історик М.Костомаров, - “В судьбе этого князя было что-то трагическое. Много добился он, чего не достигал ни один южнорусский князь, и такими усилиями, которых не вынес бы другой. Почти вся Южная Русь, весь край, населенный южнорусским племенем, был в его власти; но, не успевши освободиться от монгольского ига и дать своему государству самостоятельного значения, Данило тем самым не оставил и прочных залогов самостоятельности для будущих времен... Данило, всегда отважный, неустрашимый, но вместе с тем великодушный и добросердечный до наивности... представляет совершенную противоположность осторожным

и расчетливым князьям Восточной Руси, которые усвоили от отцов и дедов путь хитрости и насилия, и привыкли не разбирать средств для достижения цели”. (Костомаров Н.И. Исторические произведения. С.261-262). Данило Романович зазнав поразки, бо в тих конкретних умовах не міг, не мав шансів перемоги. Однак кожен народ виховує своїх синів, насамперед, на прикладі таких лицарів честі. Тому ми можемо пишатися Данилом Романовичем, як гордяться британці Річардом Левине Серце.

По смерті Данила наступники певний час продовжували намічену ним політичну лінію. Зокрема, син Данила Лев, дотримуючись лояльних стосунків з татарами і скориставшись тимчасовим ослабленням Польщі та Угорщини, приєднав до своїх володінь Люблін та Закарпатське підгір'я з Мукачевом, де проживало українське населення. Територія Галицько-Волинської держави стала найбільшою за всю її історію.

На початку XIV ст., за правління Юрія I (1301-1315 рр.). князівство переживало нове піднесення. Стабілізувалися суспільні стосунки, розквітли міста і торгівля, зріс добробут населення. Як колись дід – князь Данило, Юрій коронувався, прийнявши титул “Короля Русі та князя Володимирії”. Авторитет країни і її монарха засвідчило заснування в 1303 р. окремої Галицької митрополії, безпосередньо підпорядкованої Константинополю.

Справу батька намагалися продовжувати сини – Андрій та Лев II (1315-1323 рр.), що правили спільно. Однак вони не змогли протидіяти зміцнілій Литві, що зазіхала на Берестейські й Дорогочинські землі. В 1323 р. молоді князі загинули в бою з татарами.

Відсутність прямих спадкоємців престолу призвела до різкої активізації боярської олігархії, феодалських усобиць та прямого втручання в галицькі справи Польщі, Угорщини та Литви. Врешті обраний внаслідок взаємних поступок (а тому ніким не підтримуваний) юний племінник загиблих князів Болеслав Мазовецький (правив під ім'ям Юрій II у 1325-1340 рр.) протягом всього свого князювання так і не зміг з цим нічого вдіяти. До того ж він виявився егоїстичним і короткозорим політиком. Бояри стали

нарікати на порушення князем їхніх прав, міщани були невдоволені протегуванням запрошених до міст Галичини німецьких та чеських колоністів, православний клір ревниво дивився на підтримку владою католицької церкви. Неврівноваженою була і зовнішня політика Юрія II. Хоча йому вдалося врегулювати відносини з Золотою Ордою та Великим князівством Литовським, але таке зближення викликало тривогу Польщі та Угорщини. Коли ж у 1337 р. Юрій II здійснив з татарами похід на Люблін, це призвело до підготовки спільного польсько-угорського наступу на західноукраїнські землі. Намагаючись вийти із складного становища, Юрій-Болеслав підписав у Вишеграді угоду, згідно з якою на випадок його смерті трон мав перейти до польського короля. Коли звістка про це дійшла до бояр, вони здійснили державний переворот. У Юрія II було отруєно. У 1349 р. Галичина була захоплена Польщею, потім деякий час перебувала під владою угорського короля, а у 1387 р. була остаточно приєднана до польської корони. В 60-х рр. Волинь підпала під владу Литви. Таким чином припинилося існування найсильнішого з політичних центрів Південно-Західної Русі помонгольського періоду.

Будучи безпосереднім спадкоємцем Київської Русі, Галицько-Волинське князівство відіграло важливу роль у вітчизняній історії.

За свого розквіту воно об'єднувало до дев'яноста відсотків українських земель, що свого часу були в складі Давньоруської держави. Після занепаду Києва Галичина і Волинь стали центром політичного і соціально-економічного життя цих територій, який захищав населення від асиміляції сусідніми етносами, сприяв консолідації та усвідомленню власної самобутності. Таким чином Галицько-Волинська держава позитивно впливала на процес формування українського народу, що, почавшись за Київської Русі, розгортався далі. В цьому розумінні Галицько-Волинське князівство було першою українською державою.

Вона на століття продовжила і розвинула державно-правові традиції Київської Русі, сприяла розширенню контактів з Європейським Заходом та

подоланню однобічності візантійських впливів, гідно представляла східне слов'янство на міжнародній арені.

Висновки: З кінця IX до середини XIII ст. Київська Русь – східнослов'янська ранньофеодальна держава пройшла великий шлях, позначений соціально-економічним, політичним, культурним прогресом. Вона успішно протистояла кочовим народам, захищаючи європейську цивілізацію від поглинання степовою культурою і була своєрідним мостом між Заходом і Сходом. Передові для свого часу політичний устрій, господарські успіхи, дипломатична активність, підкріплювана силою зброї в боротьбі проти загарбників сприяли тому, що Русь висунулася на провідні позиції в Європі і була шанована найрозвинутішими тогочасними країнами. Потужний поступ Русі в середині XIII ст. перервала і на десятиріччя загальмувала монгольська навала. Нею закінчився київськоруський період вітчизняної історії.

Спадкоємцем державно-політичних традицій Київської Русі в помонгольський час стало Галицько-Волинське князівство. Однак ні Володимир, ні Галич не змогли забезпечити політичну консолідацію Південної Русі. Знищення Києва як історичного центру тяжіння давньоруських земель спричинилося до того, що вони опинилися в сфері впливу сусідніх держав і надовго втратили перспективи незалежного розвитку. Однак завойовники не змогли знищити історичні та культурні традиції народу, як і його самого. Спадщина Київської Русі стала тією базою, на якій розвинулась Русь – Україна в епоху пізнього середньовіччя.

Література для подальшого вивчення теми:

- Повесть временных лет.- Москва, Ленинград. – 1950.
Горський А.А. Ще раз про роль норманнів у формуванні Київської Русі // Український історичний журнал. – 1994. - № 1. – С. 3-9.
Борисенко В.Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття. – Київ. – Либідь. – 1996. – с.37-90.
Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – Київ, 1968.

Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – Київ. – Генеза. – 1995. – С. 64-114.

Греков Б.Д. Киевская Русь. – М. – 1953.

Грушевський М. Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. – Київ. – 1991. – ТТ. 1-3.

Давня історія України: У двох книгах. – Київ. – Либідь. – 1995. – Кн. 2 – С. 79-188.

Історія держави та права України (з найдавніших часів до кінця ХІХ ст.) // Історія України. – 1998. - № 25-28 (липень).

Історія України з давніх часів до наших днів: Соціально-політичні аспекти. Конспекти лекцій: У 4-х випусках. – Харків. – ХДПУ. – 1994. – Вип. 1. – С. 20-36.

Історія України: Курс лекцій у 2 кн. – Київ. – 1991. – Кн. 1. – С.5-84.

Історія України: Навчальний посібник. – Київ. – Альтернатива. – 1997.

Ковальський М.П., Мицик Ю.А. Історія України: Конспекти лекцій. – Ч.1. – Київ. – 1993. – С.19-48.

Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М. – 1982.

Терещенко Ю.С. Україна і європейський світ: Нариси історії від утворення старокиївської держави до кінця ХУІ ст. – Київ. – 1996.

Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М. – 1986.

Толочко П.П. Древняя Русь: социально-политическая история. – Киев. – 1987.

Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – Киев. – 1989.

Субтельний О. Україна. Історія. – Київ. – Либідь. – 1991. – С.17-86.